

PAPER DETAILS

TITLE: GAZÂLÎ'NİN NASÎHATÜ'L-MÜLÛK ADLI ESERİNDE SİYASETÜ'S-SERİYYE ESASLARI

AUTHORS: Hüseyin OKUR

PAGES: 1-30

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1152050>

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 25, Sayı: 43, Ocak-Haziran 2020

**GAZÂLÎ'NİN NASÎHATÜ'L-MÜLÛK ADLI ESERİNDE
SİYASETÜ'Ş-ŞERİYYE ESASLARI**

THE PRINCIPLES OF ISLAMIC POLITICS IN GHAZALÎ'S *NASIHAT
AL-MULUK*

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin OKUR

huseyin.okur@kocaeli.edu.tr

Orcid ID: 0000-0003-4285-7478

Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Fıkıh Ana Bilim Dalı
Kocaeli/Türkiye

Atıf@ Okur, Hüseyin. "Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü'ş-Şeriyye Esasları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Haziran, 2020): 1-30

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 31 Mayıs 2019/ 31 May 2019

Kabul Tarihi / Accepted : 11 Haziran 2020 / 11 June 2020

Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran 2020 / 15 June 2020

Sayı – Issue : 43

Sayfa / Pages : 1 - 30

DOI : 10.30623/harranilahiyatdergisi.572343

Öz

İslam hukukunda bir yazım geleneği olarak siyâsetnâmeler ve bunun bir alt türü olarak nasihatnameler, İslam kamu hukukunun yapısını ve işleyişini, devlet başkanının, yardımcısının ve diğer görevli memurların görevlerini, kanunlar karşısındaki rol ve konumunu, yasama, yürütme ve yargı erklerinin kimlerden oluştuğunu bildiren, yargılamanın nasıl yapılacağını, idare hukukuna dair devlet teşkilatının idaresini ve devletler umumi hukukuna ait devletle diğer devletler ve devletin kendi fertleri arasındaki hukuksal işlemleri konu edinen metinlerdir. Ancak ilk dönemlerde yazılan siyâsetnâme ve nasihatnamelerde bütün bu hususlara dair verileri topluca bir arada görmek mümkün olmamıştır. Gazâlî'nin, zamanın Selçuklu sultanına yazmış olduğu bu nasihatname de, bir siyâsetnâme türü olarak mezkûr konuları kısmî olarak içermesi açısından önemlidir. Çalışmamızda, Gazâlî'nin kısa ismiyle *Nasîhatü'l-Mülûk* olarak bilinen eserinde ele aldığı şer'î siyaset esasları incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, Selçuklu, Siyâsetnâme, Kamu Hukuku

Abstract

Being a part of literature conventions in Islamic law, books of politics, and books of counselling as a subgenre are scripts that state Islamic public law's structure and function and responsibilities of the president, vice president, and other commissioned officers. They also identify the roles and positions of these officers before the law. In addition, these texts specify who have executive, legislative and judicial powers and explain how the trial process is carried out. On the other hand, the books define the administration of state organization in accordance with administrative law and determine the legal processes among the state, its citizens and other states from the standpoint of public international law. However, first examples of these books of politics and counselling did not completely include the data related to all of these areas in the same document. *Nasihah al-Muluk*, which was written by Imam Ghazali for the Seljuk Sultan of the time, holds importance as a subgenre of books of politics since it partially contains the aforementioned topics. In this study, the principles of sharia politics, which Imam Ghazali addressed in his work, briefly named *Nasihah al-Muluk*, will be examined.

Keywords: Ghazali, *Nasihah al-Muluk*, The Seljuks, Book of Politics, Public Law.

Giriş

Gazâlî, devlet başkanlarına nasihatleri ihtiva eden ve edebi tür olarak "Siyâsetnâme"lerden kabul edilen "*et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*" adlı eserini, zamanın Selçuklu sultanına yazmıştır. Abbasî ve Selçuklu

devletlerine ve ikisi arasındaki ilişkilere hiç değinmeden, *et-Tibrü'l-mesbûk*'un bir Selçuklu sultanına yazılmasını, Selçukluların Bağdat'ı fethetmesine bağlı olarak sadece sultan-ulema yaklaşması olarak görmek yeterli olmayacaktır. Bu sebeple, öncelikle Selçukluların Gazâlî'ye kadarki dönemine değinmeyi önemli görüyoruz.

Türk-İslam tarihinde önemli bir dönemi temsil eden Selçuklu Devleti'nin kurulması, 1040 yılında Tuğrul Bey'in Gaznelileri mağlup etmesiyle başlamıştır.¹ Güçlenip küçük bir boy olmaktan çıkan Oğuzların bu boyu, etrafındaki diğer kavimleri ve batının büyük tehdidi Bizans'ı yendikten sonra Horasan Selçukluları ve Büyük Selçuklular adıyla bir imparatorluk hâline gelmiş, Bağdat başkent yapılmış, devletin sınırlarını Musul'dan İsfahan'a kadar genişletmiştir. Ayrıca Anadolu içlerine kadar seferler düzenlenerek buralardaki sınır kasabaları fethedilmiş ve Selçuklular dönemin en büyük Türk devleti haline gelmiştir.²

Bu dönemde Selçukluların hâkimiyet ve himayesine giren devletlerden biri de Abbâsîlerdir. Abbâsî devleti 750-847 arası yani Mansûr, Mehdi, Hârûn Reşîd, Me'mûn, Mu'tasım gibi güçlü halifeler döneminde altın çağlarını yaşamış fakat iktidarın çeşitli sebeplerle zayıflamasından sonra durum değişmiştir. X. asra doğru halifelerin yanlış siyasetleri sebebiyle otoritesi iyiden iyiye zayıflayan Abbâsîlere, temsil ettiği halifelığe hürmet dışında pek fazla itibar kalmamıştı.³ Bağdat, bir taşra kasabası haline dönmüş, halifeliğin namı ve itibarı neredeyse kalmamıştı.⁴ Abbâsî devletinin zayıflayan bölgesel otoritesi, dinî ve siyasî çekişmeler sebebiyle kendi başına hareket eden küçük devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. En meşhurları, Mâverâhünnehir'de Sâmânîler, Fars bölgesinde Safârililer, Horasan'da Tâhiriler, Güney İran ve Irak bölgesinde Büveyhîler idi. Bunlar arasında halifelerin otoritesini elinden almak ve Şîî yönetim sistemini

¹ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: M.E.B Yayınları, 1992), 18.

² Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 22-25.

³ Daha çok Selçukâme adıyla meşhur "*el-Avâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*" müellifi İbn Bibi el-Müneccime (Emir Nasreddin Hüseyin b. Muhammed) (ö. 670/1272) bu hususu mezkûr eserinde şöyle izah eder: "Abbâsîoğulları devletin temelleri yıkıntıya uğradığı; onların saltanat sürme ve hüküm verme günleri sona erdiği; hilafet namusunun beyni zedelenip imamlık düzeninin sağlığının bozulduğu; bağış kaynaklarının kuruyup âlimlerin ülkeye giriş çıkışlarının durduğu bir sırada Selçukluların –Allah onların büyüklüğünü artırsın– hizmetlerinden dolayı seyyidlik ve naiblik makamı olan Irak ülkesinin tahtı, Horasan'a, Fars ve Kirman'a bağlanarak büyük bir ihtişama, önemli bir güce ve mutlu bir şehreye kavuştu. Dünyayı aydınlatan adaletin ışığıyla ve hayır dualarla yükselip gelişti. Bkz. İbn Bibi, Emir Nasreddin, *el-Avâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, trc. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 33.

⁴ Marshall Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, trc. M. Karabaşoğlu vd., (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 2:3.

getirmek isteyenlerin başında Büveyhîler bulunuyordu. Fatımîlerin de siyasi desteğini alan Büveyhîler, Abbasî hilafetini ilga etmek için öteden beri sürdürdükleri baskılarını halife Kadir Billah döneminden (991-1030) itibaren daha da sıklaştırmışlardı.⁵ Bu dönem ayrıca Abbâsî iktidarının Şiilere karşı güç kaybetmeye başladığı bir dönem olmuş, Bağdat'ın bazı bölgelerinde Şiiler kendi imamları adına hutbeler okutmaya bile başlamışlardı.

Büveyhîlerin Bağdat ve çevresinde zulmü iyice artırmasının üzerine Kâim Biemrillah, yardım için Tuğrul Bey'i çağırdı. Ordusuyla Bağdat'a giren Tuğrul Bey (1055)⁶ çok kısa sürede Şîi Büveyhîlerin zulmüne son verdi. Böylece yaklaşık yüz yıldır (945-1055) halifelîğe dayalı bir iktidar hâkimiyeti kurmayı düşünen Şiiler başarısız oldular.⁷ İslam dünyasında ikilik ve kin yaratmalarından ötürü Şiilikle mücadele, Selçuklu imparatorluğunun ana siyaset çizgilerinden biriydi. Esasen Şîi-Sünnî muhalefetinin en belirgin damarı Selçuklular ile başlayan dönemde ortaya çıkmış oldu.

Tuğrul Bey'in bu zaferinin ardından halife, Bağdat'ta hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttu ve bundan sonra da onun adına okutulmasını emretti. Ardından büyük bir merasimle Tuğrul Bey'e taç giydirdi. "Doğu'nun ve Batı'nın Hâkimi" anlamına gelen iki altın kılıçla kuşattı ve "Cihan Sultanı" unvanını verdi.⁸ Böylece Tuğrul Bey Bağdat'ı ve beraberindeki Türk boylarının yayılmış olduğu bu coğrafyayı devletine bağlamış oldu. Aynı zamanda Abbasi halifesini himaye etmesiyle sünnî İslam dünyasının müdafaasını da üzerine almış bulunuyordu. Ayrıca Türklerin İslam'dan önce şuurunu taşıdıkları ve gerçekleştirmeye çalıştıkları cihan hâkimiyeti mefkûresi, İslam devrinde de Tuğrul Bey ile tekrar tarih sahnesine çıkıyordu. Böylece Tuğrul Bey İslam dünyası hâkimiyetini Türklerin eline veriyor ve bu mirası, cihan hâkimiyeti idealini halefleri Selçuklu ve Osmanlı sultanlarına bırakıyordu.⁹

Selçuklu-Abbâsî münasebetleri, bir başka deyişle sultan-halife ilişkileri, bu devrede başlamıştı. Selçuklu sultanları sahip oldukları iktidar

⁵ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 157-158.

⁶ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 25.

⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2: 15.

⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu* (La Turquie pré-Ottomane), trc. Erol Üyepazarcı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 2. Hammer'in "*Osmanlı Devleti Tarihi*" olarak çevrilen eserinde Tuğrul Bey'e unvan olarak "Emîrü'l-umera" lakabı verildiği kaydedilse de zamanın devlet teamüllerinin bir gereği olarak "Sultan" unvanının verilmiş olduğunu öngörmek daha doğru olacaktır. Bkz. Joseph Von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 18 cilt, trc. Mehmed Ata, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983), 1: 43.

⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 10. Baskı (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 35.

gücüne rağmen dinî lider olarak halifeye karşı saygıda kusur etmemişler; aksine onların kaybettikleri itibarı ve Bağdat dışına çıkamayan nüfuzlarını iade etmişlerdi. Abbasî halifeleri de onlara dünya saltanatını ve iktidarını bırakmışlar, İslam diyarlarında adlarına hutbe okutmuşlardı. Selçuklu hükümdarının bu tavrı, onun fetihlerdeki gayesinin sadece Türk boylarına yurt kazandırmak değil, İslam'ı korumak ve yaymak amacına matuf olduğunu da göstermekteydi.¹⁰

Büyük Selçuklu Devleti'nin yükselişi Sultan Alp Arslan (1063-1072) ile devam etmiştir. Sultan Alp Arslan'ın yaptığı seferlerin en büyüğü ve önemlisi, Bizans kralı Romanos Diogenes ile yaptığı muharebedir. İki ordu 1071 Ağustos'unda Malazgirt yakınlarında karşılaşmış ve savaş Bizanslılar için ezici bir yenilgiyle sonuçlanmış; tarihte ilk kez bir Bizans imparatoru Müslüman bir ordu tarafından esir alınmıştır.¹¹

Alp Arslan döneminde gelişen önemli olaylardan birisi de Eş'ariler aleyhinde büyük fitneye sebep olan vezir Amîdülmülk el-Kündürî'nin (ö. 456/1064)¹² idam edilerek yerine Nizamülmülk'ün atanmasıydı. Sultan Alp Arslan döneminde (1063-1072) Gazâlî henüz küçük yaşta olduğu için bu dönemi bu kadar anlatmakla yetiniyoruz.

Sultan Alp Arslan'dan sonra Selçuklu Devleti'nin ihtişamlı devrinin hükümdarı olan Sultan Melikşah gelmektedir (1072-1092). Bu dönemde de fetihler devam etmiş; devletin sınırları Mâverâünnehr ve Horasan'a ilave olarak, Irak, Şam ve Hicazı içine alan bir bölgede genişletmiştir. Sultan-halife ilişkileri bu dönemde de aynı şekilde gelişmeye devam etmiş ve Halife el-Muktedî Billah tarafından Sultan Melikşah'a, "*Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı*" unvanını verilmiştir. Bu uygulama, Abbasi halifeleri tarafından

¹⁰ Heyet, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Devlet Matbaası, 1930), 5.

¹¹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 80; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 3.

¹² Amîdülmülk el-Kündürî (ö. 456/1064) Büyük Selçuklu devleti siyasetinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Selçuklular'la Abbâsîler arasındaki münasebetlerin geliştirilmesinde onun katkıları büyüktür. Hatta Tuğrul Bey daha önce dört vezir değiştirdiği halde ölümüne kadar sekiz küsur yıl Kündürî ile çalışması ve kendisine çok geniş yetkiler vermesi onun devlet idaresinde ne derece yetenekli olduğunu göstermektedir. Vezir Kündürî'nin öldürülmesindeki saikler arasında onun Selçuklu ailesindeki taht mücadelelerine fiili olarak müdahil olmasının yanında Eşarilere karşı olan tavrının da sebep olduğu bilinmektedir. Onun Şâfiîler'le Eş'ariler'e düşmanlığı ve özellikle Şâfiî aleyhindeki konuşmaları yüzünden Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi âlimler Horasan'ı terk ederek kendisine tepki göstermişlerdir. Onun Horasan camilerinde Râfîzîler'le birlikte Eş'ariler'in de lânetlenmesini istediği, ancak daha sonra bu tavrından vazgeçtiği rivayet edilir. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "*Kündürî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 554-555.

Tuğrul Bey'den sonra gelen her Selçuklu sultanına yapılmış ve benzeri unvanlar verilmiştir. Bazı çalışmalarda Abbâsi hilafetinin, ilk Türk İslam devletleri için bir meşruiyet ve bağımsızlık kaynağı olarak görüldüğü ve bu sebeple de Abbasi halifelerinin yönetimi elinde bulunduran hükümdarlara da çeşitli vesilelerle unvan ve lakap tevcihinde bulunduklarından söz edilmektedir.¹³

Melikşah döneminde Gazâlî, vezir Nizamülmülk'ün kurmuş olduğu Nizamiye Medreseleri'nden Nişabur Nizamiye medresesinde öğrenimini devam ettirmekteydi.¹⁴ Ancak hocası İmâmu'l-Harameyn'in (ö. 478/1085) vefatından sonra Nişabur'dan ayrılan Gazâlî, âlimlere ve bilginlere son derece kıymet veren ve yanında pek çok seçkin âlim bulunduran vezir Nizamülmülk'ün yanına gitti. Mükemmel zekâsı ve aklî ilimlerdeki üstünlüğü ile kısa zamanda takdirini kazandı. Altı-yedi yıl kadar onun yanında ilmî müşaviri ve hukuk danışmanı olarak kaldı.¹⁵

Gazâlî 1091 yılında, otuz üç yaşında henüz genç denilebilecek bir dönemde Nizamülmülk tarafından Bağdat Nizamiye medresesine baş müderris olarak atandı.¹⁶ Burada dört yıl kadar dersler verdi.¹⁷ Ancak atanmasının üzerinden henüz bir sene geçmeden, Nizamülmülk bir Bâtınî suikastçısı (Haşhaşî) tarafından hançerlenerek öldürüldü. Bundan birkaç yıl sonra da Gazâlî Bağdat'tan ayrıldı.

Gazâlî'nin çalışmalarını, Bağdat öncesinde, geldikten sonra Nizamiye medresesinde ve buradan ayrıldıktan sonraki dönemlerde yazdığı bilinmektedir. Hem Bağdat medresesinde hem de Nizamülmülk'ün yanında müşavirlik ve hukuk danışmanlığı yaptığı süre içinde kitap telifiyle meşgul olmuştur. Hatta bu dönemde yirmi beş kadar kitap telif ettiği nakledilmektedir.¹⁸

Nasîhatü'l-Mülûk'un Gazâlî'ye aidiyetinde şüphe olmamakla birlikte hangi dönemde ve hangi Selçuklu sultanına yazıldığı hakkında ihtilafın bulunduğunu söyleyebiliriz. Zira eserin mukaddimesinde veya bir başka yerinde kime yazıldığına dair bir isim bulunmamaktadır. Fakat bazı işaretler bize, eserin Melikşah ya da Sancar'a yazıldığı konusunda ipuçları

¹³ İhsan Arslan, "İlk Türk- İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", *Ekev Akademi Dergisi* 16/51 (Bahar 2012), 75.

¹⁴ Sadi S. Kucur, vd., *Büyük Selçuklu Tarihi Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatı*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013), 198.

¹⁵ Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016), 147.

¹⁶ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 136.

¹⁷ Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, 147.

¹⁸ Mustafa Çağrı, "Gazâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 489-505.

vermektedir. Şöyle ki, eserin mukaddimesindeki birinci mektup, “Ey Doğu’nun ve Batı’nın sultanı” ifadesiyle başlamaktadır. Bu dönemde bu unvanın, halife Muktedî-Biemrillâh tarafından Sultan Melikşah’a ithaf edildiği göz önüne alındığında,¹⁹ kitabın Sultan Melikşah için yazıldığı düşünülebilir.

Bazı çalışmalarda ise eserin Sultan Sancar için yazıldığı nakledilmektedir.²⁰ Buna gerekçe olarak Sancar’ın Gazâlî’yi karargâhına çağırması, onunla bazı konular hakkında konuşması ve özellikle nasihatler istemesi gösterilmektedir. Bu düşünce sahiplerine göre Gazâlî, Sancar ile görüşmesinin ardından devlet idaresine dair nasihat ve tavsiyelerin bulunduğu bu eserini ona göndermiştir.²¹ Ayrıca Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*’ta, “Dördüncü Esas (Asıl)” adlı bölümü işlerken ve sultanın gazap hâlinde yapıp yapmaması gerektiği hususları anlatırken, “bu konuyu Rubu’î’l-mühlikât’ın gazap kitabında açıkladık”²² demesi, eserin *İhyâ*’dan sonra kaleme alındığını göstermektedir. Gazâlî, *İhyâ*’yı Nizamiye medresesinden ayrılıp inzivaya çekildiği dönemde kaleme almıştır. Bu sıralarda ise Selçuklu tahtında Sultan Sancar bulunmaktaydı.

Sultan Melikşah, devlet işlerinin istikrar içinde seyretmesi ve doğru kararlar verilebilmesi için, hükümdarların uygulayacakları kanun ve adetleri, görülen aksaklıkları ve alınması gereken tedbirleri ihtiva eden bir eser yazmasını Nizamülmülk’ten istemiş o da bir siyâsetnâme kaleme almıştır.²³ Bu durum da bizi, benzer bir siyâsetnâmenin, Sultan Sancar tarafından kendisi için de yazılması isteğini doğurmuş olabileceğini düşündürmektedir.

Sancar’ın doğum tarihi 1086²⁴ olmakla birlikte son Büyük Selçuklu hükümdarı olarak tahta geçiş tarihi 1118’dir. Gazâlî 1111’de vefat ettiğine göre, onun Sancar’a bu kitabı yazdığını düşünsek bile, Sancar’ın emirliği dönemlerindeki yazmış olmalıdır. Ancak bu dönemde Abbâsî halifesi tarafından Sancar’a, “Doğu’nun ve Batı’nın Sultanı” lakabı verildiğini bilmiyoruz.

¹⁹ Kucur, Bezer, Çevik vd., *Büyük Selçuklu Tarihi “Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatı”,* 173.

²⁰ Gazâlî’nin Sancar ile görüşmesi ve ona yazdığı belirtilen mektup için bkz: Mehmed Şerefeddin, “Sancar ve Gazâlî”, *Dâru’l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/1 (1928): 42-51.

²¹ Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 254.

²² Bkz. Gazâlî, *İhyâ ulûmi’-d-dîn*, (Beyrut: Dâru’s-Sader, 2000), 3: 204-218.

²³ Kucur, Bezer, Çevik vd., *Büyük Selçuklu Tarihi Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatı*, 67.

²⁴ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 2004.

Bu iki ihtimalin dışında, eserin her iki sultana yazılan mektupların bir araya getirilmesiyle meydana getirilmiş olabileceği, üçüncü bir şık olarak kaşımızda durmaktadır.

1. Siyâsetnâmeler Tarihi

İslam dünyasında siyaset ve riyaset tartışmaları, Hz. Peygamber'in vefatının ardından halife tayini esasına bağlı olarak çıkmıştır. Bu durum özellikle dört halife döneminin bitiminden sonra ortaya çıkan kelimî tartışmalarla daha da alevlenmiştir. Hz. Peygamber döneminde devlet yönetiminin temel prensipleri, bizzat onun uygulamalı sünneti tarafından inşâ edildiği için İslam devletinin anayasal esasları diyebileceğimiz prensipler üzerinde tartışmalar meydana gelmemiştir.

Siyâsetnâmeler, içeriği itibarıyla İslam anayasa ve kamu hukuku alanında mütalaa edilmiştir. Bu türden eserlerin ilk kaynaklarını Kitap ve Sünnet oluşturur. Örneğin Kur'an'a göre, toplumlar kendilerini yönetme hususunda yetkili olmakla birlikte bu, mutlak bir yetki olmayıp, ilahî iradenin emir ve buyrukları ile sınırlıdır. Benzer şekilde yöneticiler de yetkilerini maruf çerçevesinde kullanmakla sorumludurlar. Maruf, toplumun yöneticilere itaat etme sınırını da belirlemektedir. Yöneticilerin emir, işlem ve eylemleri ancak maruf kapsamında kaldığı sürece toplumun onlara itaat etme yükümlülüğünden söz edilebilir (Nisâ, 4/59; Mâide, 5/2; Ahzâb, 33/36). Maruf, ilahî irade tarafından öngörülen dinî, ahlâkî ve hukukî meşruiyet alanı biçiminde tanımlanabilir. Kur'an, inananların yöneticilerini kendi içlerinden seçmelerini ya da yöneticilerin inanan kimselerden olmalarını şart koşmaktadır. Ayrıca Kur'an, yöneticilerin yönetime ilişkin yetkileri kullanmaya ehil kimselerden olmasını da önemsemektedir. (Nisâ, 4/58, 59). Şura, Kur'an'da temel bir yönetim ilkesi olarak öngörülmüştür. Başta Hz. Peygamber'in toplumu olmak üzere, tüm Müslüman toplumlara kamusal işlerini istişare yoluyla karara bağlamaları açıkça emredilmiştir (Al-i İmrân 3/159; Şûrâ 42/38). Hakkaniyet, adalet, mürüvvet gibi esaslar üzerine kurulu olan ve İslam devletinin esaslarını oluşturan bu ve benzeri temel ilkeler Hz. Peygamber'in hayatında iken belirlenmiştir.

Fetihlerle birlikte İslam topraklarının genişlemesi, beraberinde yeni topluluklar ve onların sahip oldukları kültürle beraber yaşamayı gerekli kılmıştır. Bu noktada karşılaşılan önemli sorunlardan biri de İslam toplumunun bu yeni kozmopolit devlet yapısının nasıl idare edileceği olmuştur.

İlk dönemlerde hukuk normlarının aktarımı, daha çok şifahi gelenek üzerine kurulu iken hicri ikinci yüzyılın başlarından itibaren tedvin edilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde, fıkıhın tam konularını ihtiva eden eserlerin

siyer, cihâd, imâmet, bağy, hudûd ve velâyete ilişkin bölümleri ile genel kelâm kitaplarının imâmet bölümlerinde, şerî siyasetin ve İslam anayasa hukukunun esaslarına dair hükümler de zamanın ihtiyaçlarına göre yazılmaya başlanmıştır. Ayrıca harâc, emvâl türü eserler içinde kısmen devlet idaresine ve özelde devletin mali politikasına dair malumatlar içermektedir. Dolayısıyla İslam anayasa, kamu ve yargı hukuklarını muhtevi olan siyâsetnâme türü müstakil çalışmalar ancak fıkıhın tedvininin tamamlanma sürecine yakın bir dönemde yazılmaya başlanmıştır.

Ancak daha erken dönemlerde bu türün örneklerine rastlamak mümkündür. Hz. Ali'nin Mısır valisi Mâlik el-Eşter en-Nehaî'ye (ö. 37/657 [?]) gönderdiği rivayet edilen, görevi sırasında uyması gereken kuralları en ince ayrıntılarına kadar anlattığı hacimli mektup, İslâm tarihinde siyâsetnâmenin ilk örneklerindendir.²⁵ Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) tarafından derlenen ve Hz. Ali'ye nisbet edilen *Nehcü'l-Belâğâ'sı* da ilk siyâsetnâme eserlerindendir. Emevîler döneminde Mevlâ Ebu'l-Âlâ Sâlim'in *Kitâb fî-Siyâseti'l-Âmmiyye* adlı eseri, İbnu'l-Mukaffâ'nın (ö. 142/759) *Edebü'l-kebîr* ve *Edebü's-sâğîr*'i, Abbâsî halîfesi Mansûr için yazdığı *Risâletü's-sahâbe*'si de siyâsî, askerî, idârî, malî, adlî ve içtimâî sorunlar ve çözümleri üzerine kaleme alınmış ilk telif eserlerdendir. Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *Teshîlü'n-nazâr ve ta'cîlü'z-zafer fî ahlâki'l-melîk ve siyâseti'l-mülk* ve *Edebü'l-vezîr*'i, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Misbâhu'l-mudî fî hilâfeti'l-müstazî* ve Sıbt İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Kenzü'l-mülûk fî keyfiyeti's-sulûk*'u da siyâset, tarih, ahlâk, hilâfetin önemi, ulema ile ilişkiler, devlet ve maliye yönetimine ayrılmış siyâsetnâme eserleridir.²⁶

Abbasi ve Selçuklu dönemine ait bu eserlerin benzerleri Osmanlı döneminde de kaleme alınmıştır. Bu meyanda ilk telif siyâsetnâme, 1401'de Şeyhoğlu Mustafa (ö. 817/1414 [?]) tarafından kaleme alınmış olan *Kenzü'l-kuberâ ve mehekku'l-ulemâ*'dır. Osmanlı döneminde yazılan önemli siyâsetnâmelerden biri de Dede Cöngî namıyla bilinen Kemâlüddîn İbrâhîm b. Bahşî b. İbrâhîm (ö. 975/1567) *es-Siyâsetü's-şer'iyye* adlı eseridir. Arapça kaleme alınan eser *Siyâsetnâme* adıyla da bilinmektedir. Türkçe'ye yapılmış üç ayrı tercümesi bulunmaktadır.²⁷

²⁵ Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 37: 304-306.

²⁶ Murat Erten, *Tercüme-i Siyâsetnâme'nin Tahlîli ve Değerlendirmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 26-27.

²⁷ Siyâsetnâme geleneği ve siyâsetnâmeler tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Erten, *Tercüme-i Siyâsetnâme'nin Tahlîli ve Değerlendirmesi*, 26-27.

2. Siyâsetnâmelerin Özellikleri Çerçevesinde *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Muhteviyatı

Siyâsetnâme olarak karşımıza çıkan metinler, genellikle yaşanan coğrafyada kaosun hâkim olduğu toplumsal durumların yaşandığı dönemlerde yazılmış ve bu eserlerin yazarları tarafından, kargaşanın nedenlerini ortadan kaldıracak, devleti ve milleti tekrardan sükûnete kavuşmasını sağlayacak ilkeler ve yöntemler ifade edilmeye çalışılmıştır. Selçuklular dönemi siyasî ve fikrî gelişmelerin yanında, hilâfet-saltanat mefhumları üzerinde de değişik anlayışların olduğu bir dönem olmuştur. Dönemin önemli siyaset bilimcileri ki, bir kısmı Nizâmiye Medresesi müderrisleridir, siyaset, devlet ve iktidar gibi meseleler üzerinde eserler kaleme alarak, konuyu teorik açıdan enine boyuna tartışıp hilâfet ve saltanat kurumlarının hukuki, tarihî ve sosyal temellerini göstermenin yanında, dönemin şartlarına göre yeni yorumlara da yönelmişlerdir.²⁸ Dolayısıyla bu dönem siyaset-i şer'iyye konularını da muhtevi olan, ahkâm-ı sultâniye, nasîhatü'l-mülûk, âdâbü'l-mülûk ve tuhfetü'l-mülûk gibi edebi türlerin yazıldığı bir dönem olmuştur.²⁹

Siyâset-i şer'iyye, kamu otoritesinin yönettiği toplumun maslahatına olacak ve dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek düzenlemeler ve bu çerçevede uygulamalar gerçekleştirme yetkisini ifade eder. Dolayısıyla "siyaset" in "şer'iyye" sıfatıyla nitelendirilmesi, devlet yönetimi ve yargıyla ilgili düzenlemelerin şer'in "insanların yararını gerçekleştirme" olarak formüle edilen temel amacının dışında olmadığını ve siyasetin belli bir kısmının fıkıhın genel sistematığının içinde olduğunu belirtmeye yöneliktir.³⁰ Böylece siyâset-i şer'iyyenin en temel amacının, adaletin gerçekleştirilmesi, kimsenin haksızlığa uğratılmaması, her hakkın hak sahibine ulaştırılması ve kamu yararının sağlanması şeklinde özetlenebilir.³¹

Siyâset-i şer'iyye üst kavramı altında yazılan eserlerin muhteviyatı genel bir ifadeyle "kamu hukuku" ve "anayasa hukuku"dur. Siyâsetnâme türünde yazılmış eserlerde, parça parça da olsa; devletin şeklini, yapısını, müesseselerini, yasama, yürütme ve yargı erklerinin kimlerden oluştuğunu bildiren İslam anayasa hukukuna dair verileri ve idare hukukuna dair devlet teşkilatının idaresini, kamusal işlerinin nasıl ve kimler tarafından yürütüleceğini bulmak mümkündür. Yine muhakeme hukukuna dair;

²⁸ Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, 44-45.

²⁹ Daha geniş bilgi için bkz.: Hüseyin Adaloğlu, "Siyâsetnâme" 37: 304-306.

³⁰ Yunus Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 299-304.

³¹ Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", 37: 301.

mahkemelerinin işleyiş tarzını, devlet başkanının kanunlar karşısındaki rol ve konumunu, yargılamanın nasıl yapılacağını, devletler umumî hukukuna ait devletle diğer devletler ve bunların fertleri arasındaki hukuksal işlemler ile savaş, barış ve tarafsızlık gibi durumlarda riayet edilmesi gereken esasların neler olduğu bulunabilir.

Gazâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u da bu tarz çalışmalardan biridir. Ancak Gazâlî'nin nasihatnâme/siyâsetnâmesi, devlet yönetimine dair şer'î prensiplerin ilamından ziyade bir ahlaki öğütler manzumesi kabilindendir. Bu yüzden yürürlükte olan yapıyı değil daha ziyade olması gerekeni anlatan bir eser mahiyetindedir. O, Mâverî'nin *Ahkâmü's-Sultâniyyesi*'nde olduğu gibi, "halifenin nasıl tayin edileceği, vezir, vali ve ordu kumandanlarının tayini, yargı meseleleri, mahkemeler, zekât ve idaresi, fey ve ganimetlerin taksimi, cizye ve haraç, suçlar ve hükümleri" gibi siyâset-i şer'iyyenin hukuki ve yargısal cihetlerine değinmekten ziyade, itikad, adalet, mürüvvet, insaf, yönetici olmanın önemi, merhamet, israftan sakınma, övgülere aldanmama, Allah rızası için iş yapma, dünyanın hile ve aldatmacaları, şehirlerin imarı, halktan fazla vergi almama, tasarruflu olma, tedbirli olma, devletlerin çöküş sebepleri, davalarda eşitliği gözetme gibi devletin varlık sebebi olan temel dinamiklere değinmeyi tercih etmiştir. Bu yönüyle eser, İslam kamu yönetiminde kaleme alınan ve fıkıhçıların tercih ettiği, daha ziyade işin yargısal fonksiyonunun ön planda tutulduğu yazım türünden ayrılmaktadır. Eser, yer yer temel siyâsetnâme yazım özelliklerini barındırmakla birlikte nasihatnâme olması yönüyle menkıbe ve öğüt yönü daha ağırlıklıdır.³²

Esasen siyaset-i şer'iyyenin, "Allah'ın, Kur'ân-ı Kerîm üzerinden somutlaştırdığı iradesi doğrultusunda fakat Kitap'ta hakkında açık hüküm bulunmayan konularda, dindarlığın zayıflaması veya yüzeyselleşmesine, genel ahlâkın bozulmasına ve istismarların artmasına karşın devletin nizamı ve toplumun faydası için, hükümdara verilmiş düzenleme yetkisidir"³³ şeklindeki tanımından hareketle, eserin muhtevasının, hukuki formdan ziyade devlet otoritesinin yönetsel anlamda edinmesi gereken ahlak ve erdemler ile onlara tanınan hukuksal alan şeklinde kısaca tanımlamak da mümkündür. Zira aynı zamanda bir hukukçu olan Gazâlî'nin eserinin bu formda yazmasının sebebi, bölgedeki İslam topraklarının yeni sahiplerine, zaten bildikleri idare sanatının hukuksal yönünü anlatmak değil, devlet yapısına sahip hukuksal bir sistemin nasıl sürdürülebilirliğini izah etmek olmuştur.

³² Vecdi Akyüz, "İslam Kamu Hukukunda el-Ahkâmü's-Sultaniyye Literatürü", *Makalat*, 1 (1999): 295-304.

³³ Erten, *Tercüme-i Siyâsetnâme'nin Tahlîli ve Değerlendirmesi*, 229.

Bazı çalışmalarda İslâm siyâset düşüncesine ilişkin eserlerin iki ana grupta toplanabileceği ifade edilmiştir. İlk grupta yer alan, Fârâbî'nin (ö. 339/950) *Tahsîlu's-Saâde* ve *el-Medînetu'l-Fâzılâ'sı*, İbn Bacce'nin (ö. 533/1139) *Tedbîru'l-Mutevâhhi'di* ve İbn Sinâ (ö. 428/1037) ve İbn Tûfeyl'in (ö. 581/1185) *Hayy İbn Yekzân*'ı gibi eserler, Antik Yunan düşüncesinden etkilenerek ve bu düşünce geleneğini takip etmek sûretiyle kaleme alınmıştır. İkinci grupta yer alan, Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *Nasîhâtu'l-Mulûk*'u, Nizâmu'l-Mülk'ün (ö. 485/1092) *Siyâsetnâme'si* ve Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *Ahkâmu's-Sultâniyye'si* gibi eserler ise İran ve Hint düşünce geleneğinden etkilenilerek yazıldığı söylenebilir.³⁴

Ann Lambton da (1912-2008)³⁵, kıssa ve hikâye kültürünün ön planda olması sebebiyle Gazâlî'nin bu eserinin İran saray kültürünün anlatıldığı çalışmalara çok benzediğini söylemekte ve Gazâlî'nin o dönemde kaleme alınan eserlerden çok fazla etkilendiğini düşünmektedir.³⁶ Ancak bunu negatif anlamda bir kültür etkileşimi olduğunu farz etmekten öte Gazâlî'nin doğup büyüdüğü bir coğrafyanın eski sahiplerinin gerçek hikâyelerinin yeni sahiplerine aktarılması şeklinde tasavvur etmek daha isabetli olur. Bununla beraber Gazâlî'nin eserindeki Sâsânî ve Hint bölgesi hükümdar kıssalarının oranı diğer Emevî, Abbâsi hükümdarlardan daha fazla da değildir.

Yazarlar nasihatname türünde, devletin karşılaştığı meselelere acil çözümler üretilmesi gerektiği düşüncesini ön plana çıkararak yukarıda bahsettiğimiz mevzular dâhilinde, devletin her kademesindeki görevli kişilerin vazifelerini ve toplum fertlerinin devlete karşı olan görevlerini, etkisinin kuvvetli oluşundan ötürü, daha önce yaşamış peygamber, devlet adamları, âlimler ve filozof gibi önemli kişilerin söz ve hayatlarından örnekler vererek anlatmaya çalışmışlardır. Bu minvalde, Gazâlî eserinde genellikle şu kişilere atıflarda bulunmuştur: Dört halifeden özellikle devlet yönetimiyle öne çıkmış Ömer b. Hattâb ve Ali b. Ebî Tâlib'e, yöneticilik vasıflarıyla tanınan sahâbî Ebû Musa el-Eş'arî'ye³⁷; kral peygamberlerden Hz. Davud, Hz. Süleyman, Zülkarneyn ve diğer İsrailoğulları peygamberlerine³⁸; hükümdarlardan Rum Meliki Kayser, Selçuklu devletinin hükümdarı olduğu toprakların eski sahipleri olan Sâsânî hükümdarlarından

³⁴ Erten, *Tercüme-i Siyâsetnâme'nin Tahlîli ve Değerlendirmesi*, 26.

³⁵ Osman Gazi Özgündenli, "Lambton", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-2: 145-146.

³⁶ Ann K.S. Lamton, "Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi", trc. Seyfi Say, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2014-Sonbahar): 209-220.

³⁷ Bkz. Gazâlî, Ebu Hamid, *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 19, 54, 56, 57.

³⁸ Bkz. Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk*, 25, 32, 40, 48, 49, 71.

Ezduşir, Feridûn, Behrâm, Nûşîrevan ile zulümleriyle bilinen Dahhâk, Efrasiyab gibi hükümdarlar'a...³⁹ Ayrıca Gazâlî eserinde Çin, Yunan ve Hindistan hükümdarlarına ve filozoflarının kıssalarına yer verir.⁴⁰

Gazâlî, ayrıca Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik, Velîd b. Abdülmelik, Abbasî halifelerinden Harun er-Reşid⁴¹, Ebû Cafer el-Mansûr, sufilerden Şakîk-i Belhî, Fudayl b. İyâd, Ebû Ali ed-Dekkâk, Emevî ve Abbasî dönemlerinde yaşamış arif, bilge ve komutanlık yapmış zatlardan Katâde, Ebû Kilâbe, Ebu Hazım, Ahnef b. Kays, Yezîd e-Rakkâşî, Ebû Ali b. İlyas, Muhammed b. Fazl gibi zatların nasihatlerine yer verir.⁴² Aristo, Sokrat ve Öklid gibi filozofların hikmetli sözlerine de değindiği olmuştur.⁴³

Gazâlî'nin siyâsetnâmesi zikrettiği örnekler bağlamında Nizamülmülk'ün siyâsetnâmesine çok benzemektedir. Hatta zaman zaman Nizamülmülk'ün eserine de atıflar yapan Gazâlî, bu eserde geçen hikâyeleri de olduğu gibi naklettiği de olmuştur.⁴⁴

Ayrıca Gazâlî dönemin hitap geleneğine uygun olarak, Selçuklu hükümdarına, "sultan" ve "melik" kelimelerini kullanmayı tercih etmiştir. "Melik" kelimesini birkaç yerde kullanmıştır. "Sultan" veya "Cihan Sultanı" unvanlarını daha fazla tekrar ettiğini söyleyebiliriz. "Sultan" kelimesi Abbâsiler döneminde halife tarafından bazı yerel yöneticiler ve valiler için kullanılmıştır. Gaznelî Mahmut için de "sultan" denilmiştir. Ancak siyasî bir kavram olarak ilk defa Selçuklularca devlet başkanları için kullanılmıştır. Bu sebeple Gazâlî onların tercih ettiği bir kavram olarak "sultan" kelimesiyle hitap etmiştir. Bundan sonraki süreçte kavramın, bu coğrafyadaki devlet başkanları için kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Tâcüddîn es-Sübkî'nin (ö. 771/1370) açıklamalarına göre, iki veya daha fazla bölgeye hâkim olanlar hakkında "sultan" kavramı, sadece bir şehir/bölge hükümdarı olanlara ise sadece "melik" denilmiştir.⁴⁵ Ancak o dönem için, kavramlar arasında böyle bir ayrımın meydana geldiğini söylemek zor gözükmektedir.

³⁹ Bkz. Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk*, 45, 46, 60, 65.

⁴⁰ Bkz. Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk*, 52, 53.

⁴¹ Bkz. Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk*, 21, 22.

⁴² Bkz. Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk*, 39, 73.

⁴³ Bkz. Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk*, 61, 72, 76, 87, 107, 120.

⁴⁴ Gazâlî, *et-Tibru'l-Mesbûk*, 58. Karşılaştırma yapmak için bkz. Aşık Çelebi, *Tercüme-i tibrü'l-mesbûk fî nesâhiyi'l-vüzerâ ve'l-mülûk*, çev. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, (İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018). Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, Farsçadan Çeviren: Mehmet Taha Ayar, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011).

⁴⁵ Ebû Nasr Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyetü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Tanâhî, Abdülfettah Muhammed Hulv, (Beyrut: Daru'l-Hicr, 1413), 5: 15.

3. *Nasihatü'l-Mülûk*'ta Siyaset-i Şer'iyye Esasları

3. 1. Saltanatın ve Devlet Yönetiminin Önemi

Gazâlî'ye göre saltanat, taşıdığı risklere rağmen ilahi bir lütuftur. Hakkıyla yerine getirilmesi durumunda ebedi saadet kaynağı, aksi takdirde bedbahtlığın sebebidir.⁴⁶ Allah peygamberleri ve sultanları seçkin olarak yaratmıştır. Peygamberleri, insanlara Allah'a nasıl kulluk edeceklerini öğretmek; devlet başkanlarını ve yöneticileri ise halkın birbirlerine karşı düşmanlık ve taşkınlık yapmaktan korumak için seçmiş, dolayısıyla hem toplumsal düzenin hem de bozulmanın sebebini onlara bağlamıştır. Gazâlî konuyla ilgili olarak meşhur, "*Sultanlar/yöneticiler yeryüzünde Allah'ın (c.c) gölgesidir*"⁴⁷ hadisinin bu anlamda değerlendirildiğini söylemiştir.⁴⁸ Devlet başkanlarına verilen bu payeden (zıll-i ilâhî) ötürü, halkın din sahibi idarecilere karşı itaat edip sevgi göstermeleri gerekir.⁴⁹ Ona karşı isyan etmeleri caiz değildir. Nitekim bu hususta Kur'ân'da şöyle buyrulmuştur: "*Ey iman edenler! Allah'a, Resûlüne ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin!*" (en-Nisâ 4/59)

Gazâlî'ye göre sultanın "zıll-i ilâhî"yi temsil edebilmesi için kendisinde, akıl, ilim, keskin zekâ, olayları kavrayabilme, sağlam ve sağlıklı bir beden, liderliğini gösterebilme, feraset, insaf, temkinli olabilme, cesaret, güzel ahlak, halka karşı sevgi, risk alabilme ve ihtimallere yer verebilme, yerinde müdahale gibi karakter, ahlak ve erdemlerin bulunması gerekir.⁵⁰

Gazâlî'nin bu beyanları aynı zamanda devlet başkanının hukuki konumunu göstermektedir. Buna göre o, görevini Allah'ın adaletini yeryüzünde tecelli ettirme payesinde, halka nispetle "vekil", Hz. Peygamber'e ve halifelere nispetle de "nâib" olarak yerine getirmektedir.

⁴⁶ Gazâlî, *et Nasihati'l-Mülûk*, 14.

⁴⁷ Heysemî, Nureddin, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, (Dâru'l-Fikr: Beyrut, 1412), 5: 355 (8998). Hadisin başka bir varyantında şöyle geçmektedir: "Bir beldeye uğradığınızda, şayet buranın bir sultanı/hükümdarı yoksa oraya girmeyiniz. Sultan, yeryüzünde Allah'ın gölgesi ve mızrağıdır." Bkz.: Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif en-Nizamiyye, 1344), 7: 162. "Sultan/devlet reisi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Allah'ın bütün mazlum kulları ona sığınır. İnsanların ona teşekkür etmesi gerekir..." Bkz.: Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed, *Şuabu'l-İmân*, (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410), 6: 17 (7372). "Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir. Herkim ona ikramda (izzet ve ihsan) bulunursa, Allah da ona ikramda bulunur. Herkim ona ihanet ederse, Allah da ona ihanet eder." Bkz.: Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, 6: 17 (7373). "Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir. Onu aldan yolunu kaybeder, dalalet düşer, ona nasihat eden yolunu bulur." Bkz.: Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, 6: 17 (7376).

⁴⁸ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 43.

⁴⁹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 43.

⁵⁰ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 60.

Gazâlî'ye göre devlet başkanının hâkimiyetinin kaynağı ilahidir. Son dönem İslam hukukçularından Abdülkerim Zeydan'a göre ise devlet başkanı halka nispetle vekil olduğu için halka mensuptur ve ümmettendir. Ümmet de kanunların ve devlet işlerinin icrası için vekili (başkanı) seçendir. Dolayısıyla devlet başkanının kullandığı hâkimiyet kendisini seçenlere aittir. Yani toplum hâkimiyetin kaynağıdır, vekil (başkan) ise bu hâkimiyeti ümmet adına kullanır. Ancak Zeydan burada halkın hâkimiyetinin sınırsız olmadığını; Allah'ın hâkimiyeti dâhilinde olduğunu da ifade eder.⁵¹

Gazâlî'nin naklettiği hadislerden birinde, *"Sultanın bir günlük adaleti, Allah'a (c.c) karşı yapacağı yetmiş yıllık nafile ibadetinden daha üstündür"*⁵² buyrulmuştur. Bu meyanda Gazâlî, tebaasına adil davranan yöneticilerin kıyamet günü Arş'ın altında gölgelenecek kimselerden olacağını bildirir ve konuyla ilgili hadisleri zikretmiştir.⁵³ Gazâlî'ye göre ideal devlet başkanı ahlaki erdemlere sahip kimsedir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin övdüğü manada bir devlet başkanı, merhametli, tebaasına zulmetmeyen, yalan söylemeyen, hüküm verdiği zaman adaletle hükmeden, sözünde duran bir kimsedir. Saltanatı elinde tutan lider, takva sahibi olup emanete riayet etmelidir. Halkına hizmet etmeli, nasihatte bulunmalı, şefkatle muamele göstermeli ve onları kendi ailesi gibi görmelidir. Halkı kendisine itaat etmesine rağmen onlara zulmedip insafsız davranan, halkı arasında eşitliği gözetmeyen sultan/yönetici, Allah'ın azabına maruz kalır.

⁵¹ Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukunda Fert ve Toplum*, trc. Cemal Arzu, (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, ts.), 41-42.

⁵² Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr, *Müsnedü'l-Firdevs*, thk. Fevâz Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1415), 3: 52 (4135); Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemu'l-Kebîr*, Musul: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1983), 11: 337 (11932); Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*, (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.) 2: 58 (1722).

⁵³ Gazâlî'nin zikrettiği bazı rivayetler şöyledir: "İnsanların Yüce Allah'a en sevimlisi ve en yakın olanı, adaletli liderdir. O'nun en çok buğzettiği ve kendinden uzak tuttuğu kişi de, zalim liderdir." (Tirmizî, "Ahkâm", 4; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3: 22, 55; Ebu Ya'la, *el-Müsned*, nr. 1003; Ali el-Müttakî, *Kenz'ul-Ummâl*, No: 14608.

"Nefsim kudret elinde bulunan Allah'a yemin olsun ki; Allah, adaletli sultanın amelini halkının ameli derecesine yükseltir. Adaleti müddetince kıldığı her namazın sevabı yetmiş bin rekât namaza denktir." (Rivayet, hadis olarak bu lafızlarla hadis kitaplarında bulunamamıştır.)

"Allah'ın (c.c), kullarının işlerini görmek için başkan yaptığı bir kul; hizmet etmez, onlara nasihatte bulunmaz ve kendilerine şefkatli davranmazsa Allah (c.c) ona cenneti haram kılar. Müslümanların işlerini üstlenen kişi, onları kendi ailesi gibi korumazsa; cehennemdeki yerine hazırlansın." (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 20: 208; *es-Sağîr*, nr. 465; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, nr. 9075, 9076.

Buhârî, "Ezân", 39; Müslim, "Zekât", 31; Tirmizî, "Zühd", 53; Nesâî, "Âdâbu'l-Kadâ", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 2: 439.

3. 2. Devlet Başkanında Bulunması Gereken Vasıflar

Gazâlî'nin eserinde en çok vurguladığı hususlardan biri “devletin bekâ”sıdır. Bu da ancak devlet başkanının dünyayı tanımasıyla mümkün olur. Ona göre dünyayı tanımaktan maksat mevki, makam, şan-şöhret gibi dünyevi nimetlerine karşı uyanık olmak ve bunların geçici olduğunu bilmektir. Çünkü “dünya bir konaklama yeridir; ebediyet yurdu değildir! İnsanoğlu dünyada bir misafirdir. Ebedi yurt bundan sonrasındadır. Bu dünya ebedi âleme ulaştıran bir köprüdür. Dolayısıyla akıllı insan dünyadaki ihtiyaçları için çabaladığından daha fazla olarak âhireti için gayret göstermelidir.”⁵⁴ Ölümü daima hatırında tutmalıdır.⁵⁵ İnsan hayatı boyunca dünya ve âhiret dengesini muhafaza ederek yaşamalıdır ve bu minvalde helal ve harama riayet etmesi gerektiği gibi yapılan her şeyin bir hesabının olduğunu da bilmelidir.

Gazâlî'nin ifadelerine göre idareciler, sahip oldukları mevkiden ötürü kendilerinde öfke hali çabucak meydana gelebilir. Bu durum kişiyi çoğu zaman karşı taraftan intikam alma duygusuna sevk edebilir. Öfke, aklî yetilerin selim bir şekilde kullanılmasına engeldir. Bunun için devlet başkanı veya vali öfkelenildiğinde af cihetini tercih etmeli, kendisini iyilik ve affa alıştırmalıdır.⁵⁶

Gazâlî'ye göre öfke halinin yenilip af yolunun tercih edilmesi peygamberlerin ve salih kimselerin ahlakı; öfke ve gazap halinde hemen cezalandırma yoluna gidilmesi ise yırtıcı hayvanların tabiatıdır.⁵⁷ Ayrıca öfke haline hâkim olunabilmesi de adaletli olmanın bir şartıdır. Zira öfkesine hâkim olamayanlar çoğu kez adaletten ayrılır ve öfkesinin esiri olurlar.⁵⁸

Devlet başkanı halkın ihtiyaçlarıyla ilgilenmeli, kapısına gelenleri küçük görmemeli, kendisi için razı olmayacağı bir şeye halkı için de razı olmamalı ve kendisini onların yerine koymalıdır.⁵⁹ Gazâlî'ye göre onun Müslümanların ihtiyaçlarıyla meşgul olması, nafîle ibadetlerle meşgul olmasından daha üstündür. Bu sebeple işlerindeki önceliği, halkın sorunlarını gidermeye vermelidir.⁶⁰ Ayrıca devlet başkanı, toplum tarafından takdir gören kişilere de hürmet göstermelidir.

⁵⁴ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 30-31.

⁵⁵ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 36.

⁵⁶ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 23-24.

⁵⁷ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 24.

⁵⁸ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 24.

⁵⁹ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 27.

⁶⁰ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 26.

Devlet başkanı israftan sakınmalı ve kanaatkâr olmalıdır çünkü kanaatsiz adalet olmaz.⁶¹ İnsanlara karşı şefkatli ve lütufkâr olmalı, şiddet ve sertlikten sakınmalıdır. Hz. Peygamber bir hadislerinde, “Halkına şefkat göstermeyene (lidere) Allah da şefkat göstermez” buyurmuş ardından şöyle dua etmiştir: “Allah’ım! Halkına lütufta bulunan lidere sen de lütufta bulun. Şiddet gösterene sen de şiddetli ol.”⁶²

Devlet başkanı halkı için her bakımdan örnek bir şahsiyet olmalıdır. Zira her asırda ve her hükümdar döneminde insanlar, kendilerini yönetenleri örnek almışlar, yöneticiler nasıl davranmışlarsa, onlar da aynı yapıya gelmişlerdir.⁶³ Devlet başkanının örnekliliği ilk önce dinin emirlerini ve Resûlullah’ın sünnetini yaşamasıyla olur. Takip ettiği yolun insanlar tarafından benimsenmesi, kalplerinde heybet meydana getirmesi ve düşmanlarının kendisinden çekinmesi için bu gereklidir. Bu meyanda devlet başkanı, halkın işlerine az-çok, büyük-küçük demeden eğilmesi ve onları çirkin işlere alet etmemesi gerekir. Zira “râiyye yani tebaa üzerinde tasarruf maslahata menuttur.”⁶⁴

Gazâlî kendi zamanında sultanların çok fazla satranç, tavla, top oynamak, cirit atmak ve sık sık ava çıkmak gibi işlerle meşgul olmalarından ötürü devlet işleriyle ilgilenemediklerinden bahseder. Bu meyanda onların, hem kendi itibarını düşürecek hem de devletin işleriyle ilgilenmekten alıkoyacak işlerden de uzak durmaları gerektiğini söyler. Ona göre devlet başkanı basit şeylere tenezzül etmeyip ulvî değeri olan işlerle meşgul olmalıdır. Gazâlî, yöneticinin işlerinin doğrulunun sağlamasını da yapar. Buna göre, yöneticinin Allah’tan korkan, doğru sözlü ve güzel ahlaklı biri olması, yaptığı işlerin güzel ve toplum için yararlı oluşundan anlaşılabilir.⁶⁵

3. 3. Devlet Başkanının Görevleri

3. 3. 1. İstişare

İslam devlet hukukuna dair telif edilen tüm eserlerde, “şûrâ” prensibinin İslam devlet nizamının en önemli unsuru olduğu üzerinde durulmuştur. Hatta bazı yazarlarca imanın bir parçası olarak görülmüş ve şûra ile ilgili ayette namaz ve infakla aynı derecede zikredilmesinden ötürü

⁶¹ Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 27.

⁶² Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 27. Hadis için bkz.: Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed. *es-Sünenü’l-Kübrâ*, tahk. Muhammed Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru’l-Kükbî’l-İlmiyye, 2003), 8: 227 (21052).

⁶³ Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 50.

⁶⁴ Mecelle, md. 58.

⁶⁵ Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 93.

dinin ameli bir rüknü olarak da telakki edilmiştir.⁶⁶ Gazâlî'nin eserindeki “şûrâ” ve “istişare” kavramlarından kastettiği anlam devlet başkanının seçiminden ziyade devletin işleyişi ve işleyişin yasallığının ve teamüllere uygunluğunun denetimidir. Bu anlamda istişarenin amacı, üzerinde görüşülen herhangi bir meselenin faydalı yönlerini etraflı bir şekilde araştırarak en güzel yönünü bulmak, hataya düşmemek veya hata ihtimalini en aza indirmektir. Gazâlî'ye göre istişare ehliyle yapılmalıdır; bu sebeple ilim ehline danışmak, onların tavsiye ve nasihatlerine kulak vermek, yöneticinin esas vazifelerindendir. Ayrıca bu, adaletli ve insafli olmanın gereklerindendir. Şura önemli bir esas ve yöntem olmakla beraber devlet başkanı, şura sebebiyle bilgi ve tecrübesini kötüye kullananlardan da sakınmalıdır. Çünkü bu tür kimseler, devamlı surette otoriteye övgü yağdırıp onları boş övgü ve vaatlerle aldatırlar; onların gayeleri dünyalık elde etmek ve kendilerinden memnun olmalarını sağlamaktır. Bunu elde edebilmek için de çeşitli hile ve aldatmalara başvururlar.⁶⁷

İslam devlet geleneğinde ve şer'î siyasette şuraya yer verilmesinin en mühim sebeplerinden biri, devlet başkanının otoritesinin, halkından bağımsız olmadığı hatta halk tarafından denetlendiğidir. Dolayısıyla İslam'da devlet otoritesi, sınırsız egemenlik hakkına sahip değildir. Şura, devleti yönetenlerin egemenlik haklarını sınırlı olarak kullanmalarını sağlayan bir ilkedir. Yoksa İngiliz şarkiyatçı Ann Lambton'un, “zıll-i ilâhî” kavramından anlayarak iddia ettiği üzere devlet başkanı, Tanrı tarafından atanmış ve sadece ona karşı sorumlu olan ve bu sebeple de iradesi ve hâkimiyeti mutlak olan bir kişi⁶⁸ değildir.

Gazâlî'nin istişare prensibi genelinde bir başka tavsiyesi de devlet başkanının kendinden önceki adil hükümdarların yolundan gitmesi için onların başlarından geçen olayları, hikâyelerini, sultanlarının verdikleri hükümleri anlatan kitapları okumasıdır.⁶⁹ Çünkü her devlet bir öncekinin devamı niteliğindedir; değişen ise sadece yönetenler ve yönetim biçimleridir. Gazâlî'nin eserinin farklı yerlerinde tekrar ettiği bu husus,⁷⁰ şura esasının bir parçasını oluşturduğu için alması gereken tedbirler cümlesindendir.

⁶⁶ Abdülkadir Udeh, *el-İslâm ve Evdâunâ's-Siyâsiyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 193.

⁶⁷ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 17-18.

⁶⁸ Lambton, “Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi”, 213.

⁶⁹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 51.

⁷⁰ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 60.

3. 3. 2. Kamu Düzeni ve Adalet

Hak ve adâlet kavramları İslâm hukukunda üzerinde en fazla durulan kavramlardır. Zira bütün hukuki prensiplerin temelini adalet ilkesi teşkil eder. Adalet, hem bireysel hem de toplumsal düzlemi olan bir kavramdır. Bireysel anlamda adalet, adil olmanın vicdanlarda yer etme durumudur. Toplumsal olarak bakıldığında ise kurallarla uygulanan adalet ortaya çıkmaktadır. Bu da bireylerin adil olup olmadığını inceler. Adalet sadece normatif kuralların tatbik edilmesi değildir. Bilakis toplumda değer ve ilkelerin hayata geçirilmiş olma hali, herkesin hak ettiği ile karşılaşması durumudur. Adalet, insan davranışlarını ahlaki açıdan değerlendiren, ölçen bir ahlak ilkesidir.⁷¹

Gazâlî'ye göre adaleti gerçekleştirmeyi hedeflemeyen ve fiilen de sağlayamayan bir yönetim sistemi düşünülemez. Liderin adaletli olması aklın olgunluğunun göstergesidir. Akıllı olmayan kimse, adaletli olamaz. Aklın kemâli ise insanın her şeyi asıl hâliyle, olduğu gibi görmesi, işlerin iç yüzü/hakikati hakkında basiretli olması ve dış görünümüyle aldanmamasıdır.⁷² Bu ilkeler, adaletin devletin idesi olması gerektiğini gösterdiği gibi iktidarı elinde bulunduran kişide bulunması gereken özelliklerdendir. Dolayısıyla devletin meşruiyetini temin eden bir unsur olarak adalet, iktidar sahibinden başlayarak tüm insanlara doğru yayılan bir yelpaze halini almalıdır. Gazâlî, devleti adil insanlardan oluşan bir mekanizma olarak görür. Ona göre devletin adaletli olması sadece yöneticinin değil ondan başlayarak bütün kamu yöneticilerinde bulunması gereken bir vasıftır.

Sultan/devlet başkanı halkına zulmetmemeli ve yakınlarının da buna yeltenmesine müsaade etmemelidir. Çünkü sultan, hem kendisinden hem de maiyyetindekilerden mesuldür.⁷³ Ailesini, çocuklarını ve evinin durumunu koruyup gözetttiği gibi; maiyyetinde bulunan kamu görevlilerini kontrol altında tutmalıdır.⁷⁴ Halkına karşı adalet dağıtmak isteyen bir hükümdarın, görev yapan memurlarının adaletli olmalarını temin etmesi gerekir.⁷⁵ Adalet mülkün ve hükümrânlığın devam şartıdır.⁷⁶ Hatta adalet prensibinin ve kanunlar önünde eşitliğin bir gereği olarak, halktan herhangi biri, devlet başkanına dava açması durumunda davaya icabet etmelidir.

⁷¹ Ahmet Cevizci, "Adalet", *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 12.

⁷² Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 23.

⁷³ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 17-18.

⁷⁴ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 31.

⁷⁵ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 21, 43.

⁷⁶ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 44.

Gazâlî'ye göre sultanın kamu görevlilerinin adil olması yönündeki çabası önem arzeder. Çünkü ona göre insanların çoğu, kendi arzu ve isteklerinin gerçekleşmesi yönünde hareket edebilir ve kötü arzularına ulaşmak için gizli veya açık yoldan birçok hileye başvurabilirler.⁷⁷ Kamu işlerinde görevli memurlar da böyledir. Onların da bu türden zaafllara kapılıp üstlerini yanıltmamaları, adaletten sapmamaları, temeli haksızlık olan işleri ona güzel göstermemeleri için adalet mekanizması onların üzerinde daha aktif olarak icra edilmesi gerekmektedir. Bunun tam olarak sağlanabilmesi için de idarecinin önce kendi özünde adaleti sağlaması lazımdır.⁷⁸

İbn Haldun'a göre tebaaya yapılan zulmün en yaygın hali, onların ellerindeki malların haksız yolla ellerinden alınmasıyla olur. Bu ise insanların çalışıp kazanarak mal elde etme emellerini yok eder. Çünkü çalışıp kazanarak elde ettikleri malların, zorla ellerinden alınacağını bilirler. Çalışma arzularını kaybeden insanlar ellerini işten güçten çekerler. Halkın işi gücü bırakması, uğradıkları haksızlığın oranıyla bağlantılıdır. Eğer haksızlık çok ve bütün alanları kapsayacak derecede genelse, çalışmayı reddetme bütün bu alanları kapsayacak kadar genel olur.⁷⁹ Nihayetinde bu durum iktidarın ve hâkimiyetin zayıf edilmesine sebep olur. Bu yıkımın boyutu uygulanan zulüm ile o şehir ve ülke halkının durumu arasındaki etkilenme oranına bağlıdır. Ülke büyük, insanlar kalabalık ve halk da refah içinde yaşıyorlarsa, zulüm sebebiyle başlayan yıkımın boyutu zamanla ve kademe kademe ortaya çıkar.⁸⁰

3. 3. 3. Yönetim ve Yargı

Devlet otoritesinin sahibi, şeriatın ölçüleri çerçevesinde, halkının kendisinden razı ve hoşnut olması için çaba göstermelidir.⁸¹ Hükümdar kendisine gelerek övgüler yağdıranlara da aldanmamalı ve onların övgüsüne inanarak halkının tamamının kendisinden hoşnut olduğu düşüncesine kapılmamalıdır. Halkın idaresini üstlenen yönetici, din işlerini öğretmemek, haram yedirmek ve yemelerine göz yummak, çalışanın ücretini vermemek, Allah'a itaati emretmemek, kadını mehirinden alıkoymak gibi hususlarda şeriata aykırı hareket ederek hiç kimsenin hoşnutluğunu aramamalıdır.⁸²

⁷⁷ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 18.

⁷⁸ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 21.

⁷⁹ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir. (Ankara: Yenişafak, 2004), 1: 380.

⁸⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1: 381.

⁸¹ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 28.

⁸² Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 29.

Gazâlî, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğunu düşünür. Buna göre halkın iyiliği için devlet otoritesinin iyi olması gerektiği gibi devlet otoritesinin de iyi olması için halkın da iyi olması gerekir. Dolayısıyla insanların iyi idare edilmeyişinin sebepleri arasında halkın çirkin işleri yapmaları ve emaneti yerine getirmemeleri sebep olarak gösterilir. Zira bir hadiste, “Sizler nasıl olursanız o şekilde yönetilirsiniz”⁸³ buyrulmuştur. Gazâlî bu hadisi, insanların fiillerinin liderlerin fiillerine sirayet edeceği şeklinde yorumlamaktadır.⁸⁴

Devlet başkanının daima toplumla iç içe olması gerektiğini vurgulayan Gazâlî, hem adaletin daha iyi tesis edilebilmesi hem de görevlendirmiş olduğu vali, kadı ve diğer memurların durumlarından haberdar olabilmesi için bir nevi otokontrol mekanizmasının işletilmesi gerektiğini vurgular. Buna göre devlet başkanı, halkının sorunları ve şikâyetlerinin bizzat kendisi dinleyebilmeli, bunu temin etmek için de insanların kendisine rahatça ulaşabilmesinin önünü açmalıdır.⁸⁵

Gazâlî’ye göre ideal bir yönetici, halkından güzel işler yapanları ödüllendirmeli, kötü ve çirkin işler yapanları da engellemeli ve işlediği fiil cezayı gerektiriyorsa cezalandırmalıdır. Devlet otoritesi bu hususta tedbirsiz kalmamalıdır.⁸⁶ Ayrıca vezirlik/ bakanlık ve valilik gibi görevleri ehil olmayan kişilere vermemeli, işin çeşidine göre liyakati esas almalıdır.⁸⁷

Gazâlî’ye göre devlet başkanının sözünde doğruluğu ve işlerinde istikameti, halkının da doğru olmasının sebebi ve neticesidir.⁸⁸ Ayrıca hükümrânlığın devamı için şu hususların mutlaka yerine getirilmesi gerekir: Sultan her daim dini ve ilmi canlı tutulmalıdır. Kendisi de bizzat ilim öğrenmeli ve âlimlerin ders halkalarına katılmalıdır. Her işinde selim aklı kendisine rehber edinmelidir. Devlet başkanı faziletli ve erdemli kişilerle beraber olmalı, onları yanında tutmalıdır. Ülkesinde edebiyatçıların ve şairlerin yetişmesi için gerekli imkânları sağlamalıdır. Avam-havas herkesi ağırlayabilecek geniş bir saraya sahip olmalıdır. Memleketinden bozguncu ve fitnecileri uzaklaştırmalıdır. Zira bu tedbirler, bir memleketin rahat ve huzuru için elzem olan şeylerdir.⁸⁹

⁸³ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, 2: 311.

⁸⁴ Gazâlî, *Nasihatü’l-Mülûk*, 52.

⁸⁵ Gazâlî, *Nasihatü’l-Mülûk*, 75.

⁸⁶ Gazâlî, *Nasihatü’l-Mülûk*, 50.

⁸⁷ Gazâlî, *Nasihatü’l-Mülûk*, 69.

⁸⁸ Gazâlî, *Nasihatü’l-Mülûk*, 72, 85.

⁸⁹ Gazâlî, *Nasihatü’l-Mülûk*, 72-73.

3. 4. Vezirde Bulunması Gereken Özellikler

Gazâlî'ye göre yönetimde, devlet başkanı kadar vezirin yani yardımcılarının da büyük önemi vardır. Öyle ki, onun düşüncelerine göre iktidarın devamı vezirle, dünyanın devamı ise sultan/devlet başkanı iledir. Zira adil bir devlet adamı, insanoğlunun ihtiyaç duyacağı ilk şeydir.⁹⁰ İyi ve hayırlı bir yardımcı, sultanın ve devletin sırlarının koruyucusu, işlerin takipçisi, hazinenin ve vilayetlerin mimarıdır. Vezir, devletin azamet ve kudretini en güzel şekilde temsil etme sadedindedir. Çünkü yapılan her iş ve icraatta söz sahibi odur. Gazâlî vezirin devlet idaresindeki yetkinliği ve etkinliği hakkında şunu da ilave eder: "Hiçbir devlet başkanının adil, işlerinde kendisine yardımcı ve salih bir veziri olmadan hükümranlığını sevk ve idare etmesi mümkün değildir."⁹¹

Gazâlî, sultan-vezir ilişkisini Hz. Peygamber ve sahabe ilişkisine dayandırır ve benzetir. Zira Allah, Hz. Peygamber'in kendi nezdindeki değerine rağmen ashabıyla istişare etmesini, "*Onlarla iş konusunda istişare et (danış)*" (Âl-i İmrân, 3/159) ayetiyle emretmiştir. Yine Hz. Musa, işlerinde kendisine yardımcı olması için Rabbi'nden bir yardımcı istediği zaman⁹² Hz. Harun'u hem bir peygamber hem de bir yardımcı olarak vazifelendirmiştir.

Devlet idaresinde bu denli önemli bir yere sahip olan vezirde, bu makama ehil olabilmesi için belli özelliklerin bulunması gerekmektedir. Liyakat bunun en önemlisidir. Buna göre vezir, hem devlet başkanını hem de insanları hayra yönlendirip kötülükten sakındırmalıdır. İnsanların maslahatına olan her hususta devlet başkanına yardımcı olmalıdır.⁹³ Ayrıca vezir âlim, akıllı, yaşı kemale ermiş ve takva sahibi biri olmalıdır. Çünkü gençler her ne kadar akıllı olsalar da, yaşlı kimseler kadar tecrübeli olamazlar. Çünkü insanların öğrendikleri ve edindikleri, tecrübe, ilim, bilgi ve hüneler, büyüklerden öğrenilmiştir.⁹⁴

Gazâlî devlet başkanı ile yardımcısı/vezir arasındaki ilişkinin bazı inceliklerine de dikkat çeker. Buna göre devlet başkanı, vezirinde bir sürçme ve hata gördüğü zaman cezalandırmakta acele etmemelidir. Vezir bir ihtiyacını kendisine arz ettiğinde gevşek davranmamalı, kendisiyle görüşmek

⁹⁰ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 84.

⁹¹ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 83.

⁹² "(Ey Rabbim!) Bana ailemden bir de vezir (yardımcı) ver. Kardeşim Harun'u. Onun sayesinde arkamı kuvvetlendir. Ve onu işime ortak kıl." Tâ-Hâ, 20/29-32

⁹³ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 84-85.

⁹⁴ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 86.

istediği zaman görüşmesine izin vermeli, fesatçı kişilerin veziri hakkındaki sözlerine kulak asmamalıdır.⁹⁵

Devlet başkanının verdiği emirlerde çok ince ve derin görüşlü (ferasetli) olması gerekir. Vezir, vali ve emri altında bulunan diğer kademedeki memurlarına sözünü geçirebilmesi ve onlar üzerinde otorite kurabilmesi için bu şarttır. Zira devlet başkanının pek çok siyaseti, güzel fikirleri ve adaletin tesisi yönünde aldığı kararlar, maiyyetindekilerin rüşvet ve benzeri işleri sebebiyle perdelenebilmektedir.⁹⁶

3. 5. Dinin Korunması

Gazâlî'ye göre devlet başkanının görevlerinden biri de dinin korunmasını temin etmesidir. Zira din ile devlet, ikiz kardeş gibi birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Bu sebeple devlet başkanının dine önem vermesi, onun zararlı fikirlerden, bidat ve hurafelerden, şüpheli işlerden; hulasa hem kendisinin hem de halkının inancına zarar verecek bütün hâl ve hareketlerden sakındırması ve gerekli tedbirleri alması gerekir.⁹⁷

İbn Haldun'a göre devlet başkanının dinin korunması hususundaki vazifesi, onun hem din hem de dünya işlerini yönetmesi hususunda Hz. Peygamber'e vekalet etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu makam "hilafet" ve "imamet" olarak, bu makama gelenler ise "halife" ve "imam" olarak isimlendirilir. İmam olarak isimlendirilmesinin sebebi, kendisine tabi olunması ve örnek alınıp uyulması noktasında namaz kıldıran imama benzemesinden dolayıdır. Bu yüzden ona (devlet başkanlığına, halifelığe); büyük imamet, denir. Halife olarak isimlendirilmesinin sebebi ise, ümmet içinde Hz. Peygamber'e halef ve vekil olmasından dolayıdır.⁹⁸

Gazâlî zamanında sıkça yaşanan mezhep taassubuna da dikkat çeker ve yöneticiyi bu konuda uyarır. Buna göre gerek halktan gerekse emri altındakilerden biri, dinine ve inancına karşı bir ithamda bulunması durumunda onu huzuruna çağırıp ikaz etmeli ve gerekiyorsa caydırıcı tedbirler alarak cezalandırmalıdır. Tövbe etmesi durumunda af yolunu tercih etmeli aksi durumda ise onun ülkede sebep olacağı fitne ve fikri kargaşayı önlemek ve İslam'ın izzetini korumak için sınır dışı etmeli ya da cezalandırmalıdır.⁹⁹

⁹⁵ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 86.

⁹⁶ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 73-74.

⁹⁷ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 50.

⁹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1: 271.

⁹⁹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 50.

3. 6. Şehirlerin İmarı

Gazâlî eserinin pek çok yerinde adalet prensibinin bir gereği olarak şehirlerin imar edilmesi gerektiğinden söz eder. Çünkü adil bir hükümdar, kendi yaşam çevresini imar ettiği gibi hâkimiyeti altında bulunan şehir ve kasabaları da imar etmekle sorumludur. Çünkü devletin mamur olması da, harap olması da sultanın elindedir. Şehirlerin imar edilmesi, insanların ihtiyaç duyduğu yapısal sorunların çözülmesi sultanın birincil görevleri arasındadır. Nitekim Gazâlî naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in adaletinden ötürü Nuşîrevan'ı övdüğünden söz eder: *"Ben Kisrâ'nın adil hükümdarı Nûşîrevan zamanında doğdum."*¹⁰⁰ Gazâlî'ye göre Resûlullah'ın onun hakkında "adil hükümdar" şeklinde bahsetmesi, onun ülkesinin imarı ve halkın arasında adaleti yaymak için gösterdiği gayret ve devletin bütün işlerinde tedbiri elden bırakmamış olmasından ve halkına karşı güzel muamele göstermesinden kaynaklanır. Toprakların ve şehirlerin imar edilmesi, insanların mesken ihtiyacının karşılanması veya mevcutların tamir edilmesi, toprakların ziraata elverişli hâle getirilmesi, su kaynaklarının bulunması ile maden kaynaklarının işletilmesi devletin elindedir.¹⁰¹

3. 7. Sosyal ve İktisadi Düzenin Sağlanması

Toplumsal kalkınmışlığı, sosyal ve iktisadi düzenin istikrarı ve piyasaların canlılığı, insanların kazanç elde etmek için ortaya koydukları gayret ve çalışmalarla orantılıdır. Bu sebeple siyasi otorite, iktisadi hayatın canlılığını koruyup devam ettirmesi için gerekli tedbirleri almak zorundadır. Aksi halde İbn Haldun'un da tespitlerinde görüleceği üzere, insanlar geçimlerini sağlamak için çalışmazlar ve ellerini işten güçten çekerler. Böylelikle piyasalar durgunlaşır ve insanlar geçimlerini temin etmek için başka yerlere göç ederler. Göç sebebiyle ülke nüfusunda azalma meydana gelir, şehirler harap ve viran olur. Sonuçta bütün bunlara bağlı olarak devletin ve hükümdarın durumu da bozulur. Çünkü devlet, umranın (toplumun) bir göstergesi olduğundan, esas madde bozulduğunda, zorunlu olarak kendisi de bozulur.¹⁰²

Gazâlî, şer'î siyasetin bütün temellerini adalet prensibi üzerine dayandırmaktadır. Ona göre şehir düzeninin ve iktisadi kalkınmanın temin edilmesi bile adaletin sağlanmasıyla mümkün olur. Bu sebeple devlet, halkına karşı kayıtsız kalamaz. Onların zaruri ihtiyaçlarını karşılaması gerektiği gibi hâciyyat kabilinden gereksinimlerini de karşılamalıdır. Devlet, halkın temel eğitiminden sorumlu olduğu gibi onların mesleki

¹⁰⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, 2: 341.

¹⁰¹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 45-46.

¹⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir, 1:380.

eğitimlerinden de sorumludurlar. Zira bir toplumun eğitimsiz kalması, devletin hem iktisadî hem de sosyal olarak çoraklaşması anlamına geleceğinden bunlar istikrarsızlığın önemli sebepleri arasındadır. Ekonomik istikrarın olmadığı bir toplumda insan göçü kaçınılmaz olur. Böylelikle ekonomik daralma meydana gelir ve gelirler azalır.¹⁰³

Bu meydana, çeşitli iktisadi ve tabii sebeplerle meydana gelen açlık ve ekonomik daralmalar karşısında devlet başkanı halkına yardım etmelidir. Özellikle kıtlık ve buna paralel olarak meydana gelen fiyat pahalılığı ve karaborsa oluşumları karşısında gerekli tedbirleri almalı, devlet hazinesinden ve oluşturacağı diğer kaynaklardan halkının yararlanmasına müsaade etmelidir.¹⁰⁴

İbn Haldun'a göre devletin iktisadi kalkınmışlığı onun medeniliğiyledir. Medenilik ise bir devletin büyüklüğü ve gücü ile orantılıdır. Ona göre medeniliğin pek çok yönü olmakla birlikte iktisadi anlamdaki dışa vurumu, lüks ve rahatlık ile olmaktadır. Bu hem yönetenler hem de tebaa için böyledir. Lüks, rahatlık ve zenginlik ise devletin gücüne ve siyasi otorite sahiplerinin hâkimiyetine bağlıdır. Dolayısıyla İbn Haldun'a göre bütün bunlar devletin gücü ve büyüklüğü ile orantılıdır. Bir başka deyişle iktisadi kalkınmışlığın temelinde ve sürdürülebilirliğinde devlet hâkimiyetinin ve istikrarın önemi büyüktür. Ancak bunlar temin edildiği takdirde ekonomik büyüme ve istikrar elde edilebilir.¹⁰⁵

İslam hukukunda verginin meşruiyetine dair tartışmaları bir yana bırakacak olursak devletin, kurumsal giderlerini karşılama noktasında vergi sistemini hayata geçirmesinin bir gereklilik olduğu aşîkâr olacaktır. Nitekim çağımızda vergi, insanlar üzerine bir külfet ve yük olmaktan ziyade, fertlerin devlete ödediği zaruri ve kaçınılmaz bir "masraf" olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁶ İbn Haldun, vergi toplama ihtiyacının bir kısmının, devletin büyüyüp gelişmesine bir kısmının da şahsi harcamaların artmasına bağlamaktadır.¹⁰⁷ Bu hususta dikkat edilmesi gereken ise vergilendirmenin adalet ve hakkaniyete dayanması ve vergi politikasının toplumun her kesiminin gelir seviyesi dikkate alınarak düzenlenmesidir. İbn Haldun'a göre vergilerin sürekli olarak artması zamanla itidal ve kabul edilebilirlik sınırlarını aşar. Sonuçta halkın çalışma ve üretim şevki kaybolur. Çünkü ödedikleri vergiler sebebiyle çalıştıklarına mukabil ellerinde bir şeyin kalmadığını

¹⁰³ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 46.

¹⁰⁴ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 80.

¹⁰⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1: 246.

¹⁰⁶ Nihad Sayar, *Kamu Maliyesi*, (İstanbul: Sayar Yayın ve Yardım Vakfı, 1975), 78.

¹⁰⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1: 369-370, 371.

görürler. Bu durum, halkın çalışıp kazanma ve üretmelerine mani olur. Nihayetinde devlet daha çok vergi toplamak isterken toplayamaz hale gelir ve üretimden elde edilecek bütün menfaat beklentilerinin yok olmasına bağlı olarak toplumun (ve ülke ekonomisinin) zayıflayıp gerilemesine kadar devam eder. Sonuç itibarıyla bu durumun vebali ve zararları devlete döner.¹⁰⁸

Devletin gelir kaynakları noktasında devlet başkanı ve yardımcısının tedbirli ve tutumlu olmalarının gerekli olduğunu ifade eden Gazâlî, ayrıca halktan alınan vergilerin de yerinde ve zamanında alınmasını, özellikle halkın zor günlerden geçtiği dönemlerde daha müsamahakâr davranılması gerektiğini söyler. Maliyeyle ilgilenen vezir ve memurlar, vergi toplamayla ilgili usulleri iyi bilmeli ve halkın gücünün üstünde taleplerde bulunmamalıdır. Hazineye haksız kazanç sokmamalı, özellikle varisleri hayatta olan kişilerin mallarına el uzatmamalıdır.¹⁰⁹

3. 8. Savaş Siyaseti

Gazâlî'nin eserinde siyaset-i şer'iyyeye dair değindiği hususlardan biri de savaş hukukudur. Bu konudaki tespit ve tavsiyelerine göre, devlet olası bir savaş durumu için her daim hazır olmalı, stoklarında yeteri kadar erzak, silah, havyan bulundurmali, gerekli yatırımları yapmalıdır. Savaş halinin önemli aktörlerinden biri olan vezir, olası bir savaş durumunda hemen askeri seçenekleri kullanmamalı, öncelikli olarak yazışma ve diğer diplomatik yollarla uyuşmazlığın giderilmesine çalışmalıdır. Ancak bütün çabalara rağmen savaş kaçınılmaz olursa, o takdirde devletin izzeti ve halkın selameti için savaşılmalıdır. Savaş neticesinde ele geçirilen esirler öldürülmemeli; gerekirse karşı tarafa esir düşen askerlerin takas edilmesi veya fidye talebi için sağ bırakılmalıdırlar.¹¹⁰

Sonuç

İslâm'da siyasetin temel amacı, insanların dinî ve dünyevî refah ve kurtuluşlarını tesis edecek türden bir toplum oluşturmak ve bunun elde edilebilmesi için de devlet başkanının, siyasi otoritenin ve devletin tüm mekanizmalarının İslâm'ın öngördüğü sisteme uygun hale getirilmesini temin etmektir. İslâmî siyaset yazım geleneğinde siyâsetnâme türündeki metinler genel hatları itibarı ile adalet ve ahlak ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Bu tarz eserler ahlaki, idari ve siyasi tavsiyeler barındıran hükümdar ile tebaa arasındaki ilişkileri düzenleyen, devlet başkanı ve devlet

¹⁰⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 1: 370.

¹⁰⁹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 87.

¹¹⁰ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 87.

idaresinde görevli kişilere rehberlik yapma gayesi ile kaleme alınmıştır. Siyâsetnâme türündeki eserlerin genel görüntüsü bu şekildedir. Bunun sebebini, İslam hukuk yazım geleneğinde, kamu hukuku alanının bilhassa yönetici raiyye ilişkilerinin özel hukuk kadar içtihadı açık olmaması ya da hukukçular tarafından siyasi otorite sahibine çok geniş bir alan bırakılması oluşturmaktadır. Ayrıca Kur'an ve sünnette idare teşkilatı, yönetim, ceza ve yargılama hukuku alanlarında şer'î siyasetin temel esaslarını belirleyecek kadar malumat ve düzenlemelerin bulunmasına rağmen, İslam topraklarının sınırlarının genişlemesi, farklı kültür ve inanç gruplarının ortaya çıkması ve buna bağlı olarak toplumda baş gösteren bozulma ve düzensizliklerin ortaya çıkması ve muhtemel kaosların önüne geçilmesi adına, hukuksal anlamda siyasi otoritenin hâkimiyet ve etki sahasının geniş tutulmasına sebep olmuştur. Bu hususta devlet başkanına had cezalarının uygulanıp uygulanmayacağı hakkındaki mezhepsel tartışmaları örnek gösterebiliriz.

Gazâlî İslami ilimler alanında bir dönüm noktası olması itibarıyla yazdığı siyasetname ayrı bir önem taşımaktadır. Şer'î ilimlerde üstünlüğüyle beraber Nizamülmülk'ün yanında geçirdiği dönemde elde ettiği devlet tecrübesi, Selçuklu sultanlarının dikkatini çekmiş ve kendisinden istifade etmek istemişlerdir. Bu maksada binaen Gazâlî ömrünün sonlarına doğru devlet adamlarına nasihatleri ihtiva eden, kısa adıyla *Nasihatü'l-Mülûk*'u kaleme almıştır. Eserin Sultan Melikşah'a veya Sancar'a yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserinde Gazâlî, daha önceki zamanlarda yaşamış, kral, filozof, vezir ve devlet adamlarıyla İslam tarihinden Hz. Peygamber (s.a.v), sahabe, tabiin ve tebe-i tabinin hayatlarından örnekler vermek suretiyle bir nasihatname oluşturmuş ve yer yer şer'î bir siyasetin nasıl olması gerektiğine dair ipuçları vermiştir.

Eser genel olarak yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi düzenlemek adına devlet başkanına yol göstermek için kaleme alınmıştır. Ancak Gazâlî'nin eserinde en fazla durduğu konu hem yöneticinin hem de maiyetindekilerinin adaletli olması yönünde olmuştur. Bunun yanında saltanatın kaynağı, şura, tedbir, liyakat, vezirin ve devlet kademesindeki diğer görevlilerin yetki ve sorumlulukları gibi konular sıkça tekrarlanmaktadır. Bu hususları da yine adalet prensibiyle bağdaştırmaktadır.

Gazâlî'ye göre yönetenlerin en önemli görevi adaletli olmaktır. Zira bu, devletin bekasının en önemli unsurunu teşkil etmektedir. Adalet mülkün ve hükümranlılığın devam şartıdır. Gazâlî, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğunu düşünür. Yani halkın iyiliği için devlet otoritesinin de iyi olması gerekirken devlet otoritesinin de iyi olması için

halkın da iyi olması gerekir. Dolayısıyla halk devlet içindir; devlet de halk içindir.

Gazâlî'nin üzerinde durduğu konulardan biri de devlet erkini elinde bulunduran devlet başkanının sahip olduğu yetkinin kaynağının Allah olmasıdır. Çünkü Gazâlî'ye göre saltanat ilahi bir lütuftur ve Allah tarafından seçilmişliğin göstergesidir. Zira Allah, insanlar arasından peygamberleri ve sultanları seçkin olarak yaratmıştır. Gazâlî'ye göre devlet başkanının hâkimiyetinin kaynağı ilahidir. Bu sebepten ötürür halkın devlet başkanına isyan etmeleri caiz değildir. Yöneticiye isyan etmek Allah'a isyan etmektir.

Şûrâ, İslami devletin temel esaslarından biridir. Gazâlî'nin eserinde şûra prensibiyle kast ettiği anlam, daha çok halifenin seçimi anlamındaki şûra heyeti olmayıp devlet mekanizmasının işleyişi ve bunun hukuka ve teamüllere uygunluğunun denetlenmesidir. Bu sebeple devlet başkanı daima ehliyle istişare halinde olmalıdır. Hâkimiyetin kaynağı ilahi olmakla birlikte İslam devlet geleneğinde şuraya yer verilmesinin en önemli sebebi, devlet başkanının otoritesinin, halkından bağımsız olmamasıdır. Yani devlet otoritesi sınırsız egemenlik hakkına sahip değildir. Gazâlî'nin eserinde hâkimiyete ayrı ve özel bir önem verildiği gözlemlenmekle birlikte, halkın devlet başkanı üzerindeki haklarından, onun görev ve sorumluluklarından daha fazla bahsedilmektedir. Zira Gazâlî'ye göre devlet denilen mekanizmayı ayakta tutan, bir başka deyişle ona hayatiyet veren özne, halktır. Devlet, kaynağını Allah'tan aldığı ilahi hâkimiyete ve bu üstün kudrete, halkına karşı yerine getirmek zorunda olduğu vazifeler karşılığı sahip olur.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Adaloğlu, Hüseyin. "Siyâsetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Akyüz, Vecdi. "İslam Kamu Hukukunda el-Ahkâmü's-Sultaniyye Literatürü". *Makalat*. 1 (1999): 295-304.
- Apaydın, Yunus. "Siyaset-i Şer'iyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 299-304. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Arslan, İhsan. "İlk Türk- İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri", *Ekev Akademi Dergisi* 16/51 (Bahar 2012), 73-92.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif en-Nizamiyye, 1344.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. tahk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kükbî'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed. *Şuabu'l-İmân*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1410.

- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu* (La Turquie pre-ottomane). trc. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Cevizci, Ahmet. "Adalet", *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 12. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Çağrı, Mustafa. "Gazâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr. *Müsnedü'l-Firdevs*. thk. Fevâz Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1415.
- Erten, Murat. *Tercüme-i Siyâsetnâme'nin Tahlîli ve Değerlendirmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Gazâlî, Ebû Hamid. *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Hammer, Joseph Von. *Osmanlı Devleti Tarihi*. trc. Mehmed Ata. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.
- Hodgson, Marshall. *İslam'ın Serüveni*. trc. M. Karabaşoğlu vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Heyet. *Türk Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Devlet Matbaası, 1930.
- Heysemî, Nureddin. *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*. Dâru'l-Fikr: Beyrut, 1412.
- İbn Bibi, Emir Nasreddin. *el-Avâmiru'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*. trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. Ankara: Yenişafak, 2004.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: M.E.B Yayınları, 1992.
- Kucur, Sadi S. - Bezer Gülay, Ögün - Çevik, Adnan. *Büyük Selçuklu Tarihi Büyük Selçuklu Devlet Teşkilatı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013.
- Ann K.S., Lamton. "Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi", trc. Seyfi Say. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 1/2 (2014-Sonbahar): 209-220.
- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.
- Ocak, Ahmet. *Nizamiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016.
- Özaydın, Abdülkerim. "Kündüri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 554-555. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özgündenli, Osman Gazi. "Lambton". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2: 145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Sayar, Nihad. *Kamu Maliyesi*. İstanbul: Sayar Yayın ve Yardım Vakfı, 1975.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn. *Tabakâtü's-Şafiiyyetü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Tanâhî-Abdülfettah Muhammed Hulv. Beyrut: Daru'l-Hicr, 1413.
- Şerefeddin, Mehmed. "Sancar ve Gazâlî". *Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/1 (1928): 42-51.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mucemu'l-Kebîr*. Musul: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1983.

- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Udeh, Abdülkadir. *el-İslâm ve Evdâunâ's-Siyâsiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Zeydan, Abdülkerim. *İslam Hukukunda Fert ve Toplum*. trc. Cemal Arzu. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, ts.